

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (τμήμα μείζονος συνθέσεως)

της 12ης Φεβρουαρίου 2008*

Στην υπόθεση C-2/06,

με αντικείμενο αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως δυνάμει του άρθρου 234 ΕΚ, που υπέβαλε το Finanzgericht Hamburg (Γερμανία) με απόφαση της 21ης Νοεμβρίου 2005, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 4 Ιανουαρίου 2006, στο πλαίσιο της δίκης

Willy Kempter KG

κατά

Hauptzollamt Hamburg-Jonas,

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ (τμήμα μείζονος συνθέσεως),

συγκείμενο από τους Β. Σκουρή, Πρόεδρο, P. Jann, C. W. A. Timmermans, A. Rosas, K. Lenaerts και A. Tizzano (εισηγητή), προέδρους τμήματος, J. N. Cunha Rodrigues, A. Borg Barthet, M. Ilešič, P. Lindh και J.-C. Bonichot, δικαστές,

* Γλώσσα διαδικασίας: η γερμανική.

γενικός εισαγγελέας: Υ. Bot
γραμματέας: J. Swedenborg, υπάλληλος διοικήσεως,

έχοντας υπόψη την έγγραφη διαδικασία,

λαμβάνοντας υπόψη τις παρατηρήσεις που υπέβαλαν:

— η Willy Kempter KG, εκπροσωπούμενη από τον Κ. Makowe, Rechtsanwalt,

— η Τσεχική Δημοκρατία, εκπροσωπούμενη από τον Τ. Boček,

— η Δημοκρατία της Φινλανδίας, εκπροσωπούμενη από την Ε. Bygglin,

— η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, εκπροσωπούμενη από τους
F. Erlbacher και T. van Rijn,

αφού άκουσε τον γενικό εισαγγελέα που ανέπτυξε τις προτάσεις του κατά τη συνεδρίαση της 24ης Απριλίου 2007,

εκδίδει την ακόλουθη

Απόφαση

- ¹ Η αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως αφορά την ερμηνεία της απορρέουσας από το άρθρο 10 ΕΚ αρχής της συνεργασίας υπό το φως της απόφασης της 13ης Ιανουαρίου 2004, C-453/00, Kühne & Heitz (Συλλογή 2004, σ. I-837).

- 2 Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ της εταιρίας Willy Kempter KG (στο εξής: Kempter) και του Hauptzollamt Hamburg-Jonas (κεντρικό τελωνείο, στο εξής: Hauptzollamt) σχετικά με την εφαρμογή των άρθρων 48 και 51 του νόμου περί διοικητικής διαδικασίας (Verwaltungsverfahrensgesetz), της 25ης Μαΐου 1976 (BGBl. 1976 I, σ. 1253, στο εξής: VwVfG).

Το νομικό πλαίσιο

Η κοινοτική νομοθεσία

- 3 Το άρθρο 4, παράγραφος 1, του κανονισμού (ΕΟΚ) 3665/87 της Επιτροπής, της 27ης Νοεμβρίου 1987, για τις κοινές λεπτομέρειες εφαρμογής του καθεστώτος των επιστροφών λόγω εξαγωγής για τα γεωργικά προϊόντα (ΕΕ L 351, σ. 1), ορίζει τα εξής:

«Με την επιφύλαξη των διατάξεων των άρθρων 5 και 16, η πληρωμή της επιστροφής εξαρτάται από την προσκόμιση της απόδειξης ότι τα προϊόντα για τα οποία έγινε αποδεκτή η διασάφηση εξαγωγής εγκατέλειψαν ως έχουν το τελωνειακό έδαφος της Κοινότητας το αργότερο σε προθεσμία 60 ημερών από την αποδοχή αυτή.»

- 4 Το άρθρο 5, παράγραφος 1, του κανονισμού 3665/87 ορίζει τα εξής:

«Η καταβολή της διαφοροποιημένης ή μη διαφοροποιημένης επιστροφής εξαρτάται όχι μόνο από το αν το προϊόν έχει εγκαταλείψει το τελωνειακό έδαφος της

Κοινότητας, αλλά επίσης, εκτός αν έχει χαθεί κατά τη μεταφορά λόγω ανωτέρας βίας, από το αν έχει εισαχθεί σε τρίτη χώρα και, κατά περίπτωση, σε δεδομένη τρίτη χώρα μέσα στους δώδεκα μήνες που έπονται της ημερομηνίας αποδοχής της διασάφησης εξαγωγής:

α) όταν υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες ως προς τον πραγματικό προορισμό του προϊόντος [...]

[...]»

Η εθνική νομοθεσία

- 5 Στο γερμανικό δίκαιο, το άρθρο 48, παράγραφος 1, πρώτη περίοδος, του VwVfG προβλέπει ότι η παράνομη διοικητική πράξη, ακόμη και αν έχει καταστεί απρόσβλητη, μπορεί να ανακληθεί, εν όλω ή εν μέρει, για το μέλλον ή αναδρομικά.
- 6 Το άρθρο 51 του VwVfG αφορά την επανάληψη διαδικασίας η οποία περατώθηκε με διοικητική πράξη που έχει καταστεί απρόσβλητη. Η παράγραφος 1 του άρθρου αυτού προβλέπει ότι η αρμόδια αρχή πρέπει, κατόπιν αιτήσεως του ενδιαφερομένου, να αποφασίσει για την ανάκληση ή τροποποίηση μιας απρόσβλητης διοικητικής πράξεως αν:

— η πραγματική ή νομική κατάσταση, επί της οποίας στηρίζεται η πράξη, τροποποιήθηκε, μετά την έκδοσή της, υπέρ του ενδιαφερομένου·

- υπάρχουν νέα αποδεικτικά στοιχεία τα οποία θα οδηγούσαν σε ευνοϊκότερη για τον ενδιαφερόμενο απόφαση· και

 - συντρέχουν λόγοι επανάληψης της διαδικασίας κατ' άρθρο 580 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας (Zivilprozessordnung).
- 7 Η παράγραφος 3 του άρθρου αυτού ορίζει ότι η εν λόγω αίτηση πρέπει να υποβληθεί εντός προθεσμίας τριών μηνών από την ημέρα που ο ενδιαφερόμενος έλαβε γνώση των περιστάσεων που δικαιολογούν την επανάληψη της διαδικασίας.

Τα πραγματικά περιστατικά της διαφοράς στην κύρια δίκη και τα προδικαστικά ερωτήματα

- 8 Από την αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως προκύπτει ότι κατά τα έτη 1990-1992 η Kempfer εξήγαγε βοοειδή σε διάφορες αραβικές χώρες και στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Προς τούτο, σύμφωνα με τον κανονισμό 3665/87 που ίσχυε τότε, ζήτησε και εισέπραξε από το Hauptzollamt τα ποσά των επιστροφών λόγω εξαγωγής.
- 9 Στο πλαίσιο έρευνας, το Betriebsprüfungsstelle Zoll (τελωνειακή υπηρεσία ελέγχου) του Oberfinanzdirektion (περιφερειακή διεύθυνση οικονομικών) του Freiburg διαπίστωσε ότι ορισμένα ζώα, πριν την εισαγωγή τους στις εν λόγω τρίτες χώρες, είχαν ψοφήσει ή είχαν θανατωθεί εκτάκτως κατά τη μεταφορά ή κατά τη διάρκεια της καραντίνας στις χώρες προορισμού.

- 10 Ως εκ τούτου, το Hauptzollamt, με απόφαση της 10ης Αυγούστου 1995, αναζήτησε από την Kempster τις επιστροφές λόγω εξαγωγής που αυτή είχε εισπράξει.
- 11 Η Kempster άσκησε προσφυγή κατά της απόφασης αυτής χωρίς ωστόσο να επικαλεστεί παραβιάσεις του κοινοτικού δικαίου. Το Finanzgericht Hamburg, με απόφαση της 16ης Ιουνίου 1999, απέρριψε την προσφυγή αυτή για τον λόγο ότι η προσφεύγουσα δεν απέδειξε ότι τα ζώα εισήχθησαν σε τρίτη χώρα μέσα στους δώδεκα μήνες που έπονται της ημερομηνίας αποδοχής της διασάφησης εξαγωγής, όπως απαιτεί το άρθρο 5, παράγραφος 1, στοιχείο α', του κανονισμού 3665/87 για την καταβολή των επιστροφών λόγω εξαγωγής. Το Bundesfinanzhof, με διάταξη της 11ης Μαΐου 2000, απέρριψε σε τελευταίο βαθμό την έφεση που άσκησε η Kempster κατά της απόφασης αυτής.
- 12 Η διοικητική απόφαση του Hauptzollamt, με την οποία αναζητούνταν από την Kempster οι επιστροφές λόγω εξαγωγής που είχε εισπράξει, κατέστη έτσι απρόσβλητη.
- 13 Το Δικαστήριο, με απόφαση της 14ης Δεκεμβρίου 2000, C-110/99, Emsland-Stärke (Συλλογή 2000, σ. I-11569, σκέψη 48), αποφάνθηκε ότι η προϋπόθεση σύμφωνα με την οποία τα προϊόντα πρέπει να έχουν εισαχθεί σε τρίτη χώρα προκειμένου να χορηγηθούν οι προβλεπόμενες από κοινοτικό κανονισμό επιστροφές λόγω εξαγωγής μπορεί να αντιταχθεί στον δικαιούχο των επιστροφών μόνον πριν τη χορήγησή τους.
- 14 Στο πλαίσιο διαφορετικής υπόθεσης από εκείνη της 21ης Μαρτίου 2002, το Bundesfinanzhof εφάρμοσε με την απόφασή του την ερμηνεία αυτή του Δικαστηρίου. Η Kempster ισχυρίζεται ότι έλαβε γνώση της απόφασης της 21ης Μαρτίου 2002 την 1η Ιουλίου 2002.
- 15 Η Kempster, επικαλούμενη την απόφαση αυτή του Bundesfinanzhof στις 16 Σεπτεμβρίου 2002, ήτοι 21 μήνες περίπου μετά την έκδοση της προμνησθείσας απόφασης Emsland-Stärke, ζήτησε από το Hauptzollamt, βάσει του άρθρου 51, παράγραφος 1, του VwVfG, την επανεξέταση και την ανάκληση της επίμαχης διοικητικής απόφασης με την οποία αναζητούνταν από την Kempster οι επιστροφές λόγω εξαγωγής που είχε εισπράξει.

- 16 Το Hauptzollamt, με απόφαση της 5ης Νοεμβρίου 2002, απέρριψε το αίτημα της Kempster, επισημαίνοντας ότι η μεταστροφή αυτή της νομολογίας δεν συνιστά μεταβολή του νομικού καθεστώτος η οποία και μόνο δικαιολογεί, βάσει του άρθρου 51, παράγραφος 1, πρώτη περίπτωση, του VwVfG, την επανάληψη της διαδικασίας. Διοικητική προσφυγή κατά της απόφασης αυτής απορρίφθηκε επίσης στις 25 Μαρτίου 2003.
- 17 Στη συνέχεια, η Kempster προσέφυγε εκ νέου στο Finanzgericht Hamburg, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι στην προκειμένη περίπτωση οι προϋποθέσεις επανεξέτασης μιας κατάστασης απρόσβλητης διοικητικής απόφασης, τις οποίες έθεσε το Δικαστήριο με την προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz, πληρούνται και, ως εκ τούτου, η απόφαση περί επιστροφής του Hauptzollamt, της 10ης Αυγούστου 1995, πρέπει να ανακληθεί.
- 18 Το Finanzgericht Hamburg, με την αίτησή του εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως, διαπιστώνει καταρχάς ότι, υπό το φως της προμνησθείσας απόφασης Emsland-Stärke και της απόφασης του Bundesfinanzhof της 21ης Μαρτίου 2002, η διοικητική απόφαση περί επιστροφής του Hauptzollamt, της 10ης Αυγούστου 1995, είναι παράνομη. Αμφιβάλλει περαιτέρω ως προς το ζήτημα αν, ως εκ τούτου, το Hauptzollamt υποχρεούται να επανεξετάσει την απόφαση αυτή, η οποία, εν τω μεταξύ, κατέστη απρόσβλητη, ενώ η προσφεύγουσα δεν είχε επικαλεστεί ούτε ενώπιον του Finanzgericht Hamburg ούτε ενώπιον του Bundesfinanzhof εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου, ήτοι του άρθρου 5, παράγραφος 1, του κανονισμού 3665/87.
- 19 Το αιτούν δικαστήριο υπενθυμίζει ότι το Δικαστήριο, με την προμνησθείσα απόφαση, έκρινε τα εξής:

«Βάσει της αρχής της συνεργασίας που απορρέει από το άρθρο 10 ΕΚ, ένα διοικητικό όργανο στο οποίο υποβλήθηκε σχετική αίτηση υποχρεούται να επανεξετάσει μια διοικητική απόφαση που κατέστη απρόσβλητη, προκειμένου να ληφθεί υπόψη η, εν τω μεταξύ δοθείσα από το Δικαστήριο, ερμηνεία της κρίσιμης διατάξεως του κοινοτικού δικαίου, όταν

- διαθέτει, κατά το εθνικό δίκαιο, την εξουσία να επανεξετάσει την απόφαση αυτή·

- η απόφαση αυτή κατέστη απρόσβλητη κατόπιν αποφάσεως εθνικού δικαστηρίου που αποφαίνεται σε τελευταίο βαθμό·

- η εν λόγω απόφαση του εθνικού δικαστηρίου στηρίχθηκε σε ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου η οποία, βάσει μεταγενέστερης αποφάσεως του Δικαστηρίου, αποδείχθηκε εσφαλμένη και υιοθετήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, χωρίς αυτό να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, κατά τους όρους του άρθρου 234, τρίτο εδάφιο, ΕΚ, και

- ο ενδιαφερόμενος απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση της εν λόγω νομολογίας του Δικαστηρίου.»

²⁰ Όσον αφορά τις δύο πρώτες προϋποθέσεις που απαριθμούνται στην προηγούμενη σκέψη, το Finanzgericht Hamburg κρίνει ότι πληρούνται στην προκειμένη περίπτωση, δεδομένου ότι, αφενός, το Hauptzollamt έχει, δυνάμει του άρθρου 48, παράγραφος 1, πρώτη περίοδος, του VwVfG, την εξουσία να ανακαλέσει την απόφασή του περί επιστροφής της 10ης Αυγούστου 1995 και, αφετέρου, η απόφαση αυτή έχει πράγματι καταστεί απρόσβλητη κατόπιν της από 11 Μαΐου 2000 διάταξης του Bundesfinanzhof που αποφάνθηκε σε τελευταίο βαθμό.

²¹ Όσον αφορά την τρίτη προϋπόθεση που θέτει η προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz, το Finanzgericht Hamburg αμφιβάλλει ως προς το ζήτημα αν αυτή θα έπρεπε να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι, αφενός, ο ενδιαφερόμενος πρέπει να έχει προσβάλει δικαστικώς τη διοικητική πράξη με επίκληση του κοινοτικού δικαίου και, αφετέρου, ο εθνικός δικαστής να απέρριψε την προσφυγή χωρίς να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο. Αν όντως αυτό ίσχυε, η προϋπόθεση αυτή

δεν θα πληρούνταν στην προκειμένη περίπτωση και, κατά συνέπεια, η προσφυγή της προσφεύγουσας στην κύρια δίκη θα έπρεπε να απορριφθεί, δεδομένου ότι η Kempfer δεν επικαλέστηκε εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου ούτε ενώπιον του Finanzgericht Hamburg ούτε ενώπιον του Bundesfinanzhof.

- 22 Ωστόσο, το Finanzgericht Hamburg φρονεί ότι από την προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz προκύπτει ότι ούτε και στην υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση αυτή η προσφεύγουσα είχε ζητήσει την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο.
- 23 Το Finanzgericht Hamburg, στο πλαίσιο της αιτιολόγησης της αίτησης εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως, εκτιμά εξάλλου ότι η αδυναμία των εθνικών δικαστηρίων να αντιληφθούν τη σημασία της ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου δεν πρέπει να αποβαίνει σε βάρος του θιγόμενου ιδιώτη.
- 24 Όσον αφορά την τέταρτη προϋπόθεση που θέτει η προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz, το Finanzgericht Hamburg εκτιμά ότι πληρούται αν ο θιγόμενος από την αντιβαίνουσα στο κοινοτικό δίκαιο διοικητική απόφαση ζητήσει «αμελλητί» ή «άνευ υπαιτίου καθυστερήσεως» από τη διοίκηση να επανεξετάσει την απόφαση αυτή αμέσως μόλις λάβει «πραγματική γνώση» της οικείας νομολογίας του Δικαστηρίου.
- 25 Στο πλαίσιο της υπόθεσης της κύριας δίκης, η αίτηση επανεξέτασης που κατέθεσε η Kempfer ενώπιον του Hauptzollamt, μολονότι υποβλήθηκε 21 μήνες μετά την έκδοση της προμνησθείσας απόφασης Emsland-Stärke, δεν μπορεί να θεωρηθεί εκπρόθεσμη, δεδομένου ότι κατατέθηκε στις 16 Σεπτεμβρίου 2002, ήτοι εντός τριών μηνών από τη στιγμή που η Kempfer ισχυρίζεται ότι έλαβε γνώση της απόφασης με την οποία το Bundesfinanzhof εφάρμοσε την προμνησθείσα απόφαση Emsland-Stärke.

26 Στο μέτρο που η διοίκηση οφείλει να εφαρμόζει την ερμηνεία διάταξης του κοινοτικού δικαίου την οποία έχει δώσει το Δικαστήριο με προδικαστική απόφαση στις γεννηθείσες προ της αποφάσεως αυτής έννομες σχέσεις, το αιτούν δικαστήριο αμφισβάζει ως προς το ζήτημα αν η δυνατότητα να ζητηθεί επανεξέταση και ανάκληση μιας αντίθετης προς το κοινοτικό δίκαιο απόφασης, η οποία έχει καταστεί απρόσβλητη, είναι χρονικά απεριόριστη ή, αντιθέτως, πρέπει να περιορίζεται χρονικά για λόγους ασφάλειας δικαίου.

27 Κατόπιν των ανωτέρω, το Finanzgericht Hamburg αποφάσισε να αναστείλει την πρόοδο της δίκης και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα ερωτήματα:

«1) Προϋποθέτει η επανεξέταση και η ανάκληση καταστάσας απρόσβλητης διοικητικής αποφάσεως προκειμένου να ληφθεί υπόψη η ερμηνεία των σχετικών διατάξεων του κοινοτικού δικαίου, στην οποία προέβη εν τω μεταξύ το Δικαστήριο, ότι ο ενδιαφερόμενος προσέβαλε τη διοικητική αυτή απόφαση ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων με επίκληση του κοινοτικού δικαίου;

2) Υφίσταται χρονικός περιορισμός, για επιτακτικούς λόγους κοινοτικού δικαίου, για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης και ανάκλησης αντίθετης προς το κοινοτικό δίκαιο διοικητικής αποφάσεως η οποία έχει καταστεί απρόσβλητη, πέραν των προϋποθέσεων που έθεσε η [προμνησθείσα] απόφασή [Kühne & Heitz];»

Επί των προδικαστικών ερωτημάτων

Επί του πρώτου ερωτήματος

28 Το αιτούν δικαστήριο, με το πρώτο ερώτημα, ερωτά, στην ουσία, αν η προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz επιβάλλει την επανεξέταση και ανάκληση (ορθότερα:

τροποποίηση) διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη κατόπιν αποφάσεως δικαστηρίου κρίνοντας σε τελευταίο βαθμό μόνον αν ο προσφεύγων της κύριας δίκης επικαλέστηκε το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της προσφυγής που άσκησε κατά της απόφασης αυτής ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου.

Παρατηρήσεις που υποβλήθηκαν στο Δικαστήριο

- ²⁹ Η Kempter, η Φινλανδική Κυβέρνηση και η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ισχυρίζονται ότι πρέπει να δοθεί αποφατική απάντηση στο πρώτο ερώτημα.
- ³⁰ Καταρχάς, η Kempter επισημαίνει ότι από το άρθρο 234, τρίτο εδάφιο, ΕΚ δεν προκύπτει ότι οι διάδικοι της κύριας δίκης πρέπει να έχουν επικαλεστεί ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου προκειμένου το δικαστήριο αυτό να υποχρεούται να υποβάλει αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως. Η Επιτροπή προσθέτει ότι μια τέτοια προϋπόθεση δεν προκύπτει ούτε από το σκεπτικό ούτε από το διατακτικό της προμνησθείσας απόφασης Kühne & Heitz.
- ³¹ Περαιτέρω, η Kempter και η Επιτροπή παρατηρούν ότι η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής που υπέχουν τα αποφαινόμενα σε τελευταίο βαθμό εθνικά δικαστήρια, κατά το άρθρο 234, τρίτο εδάφιο, ΕΚ, δεν εξαρτάται από το αν οι διάδικοι υπέβαλαν σχετικό αίτημα στα εν λόγω δικαστήρια.

- 32 Τέλος, η Φινλανδική Κυβέρνηση θεωρεί ότι, αφενός, η υποχρέωση των διαδίκων της κύριας δίκης να έχουν επικαλεστεί ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου θα καθιστούσε πρακτικώς αδύνατη την άσκηση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η κοινοτική έννομη τάξη και θα παραβίαζε την αρχή της αποτελεσματικότητας. Αφετέρου, το γεγονός ότι ένα εθνικό δικαστήριο δεν αναγνώρισε τη σημασία ενός ζητήματος κοινοτικού δικαίου δεν πρέπει να αποβαίνει σε βάρος του θιγόμενου ιδιώτη.
- 33 Η Τσεχική Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι η επανεξέταση και η ανάκληση διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη προϋποθέτουν ότι, αφενός, ο ενδιαφερόμενος έχει προσβάλει την απόφαση αυτή ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων με επίκληση του κοινοτικού δικαίου μόνον αν τα δικαστήρια αυτά δεν έχουν, βάσει του εσωτερικού δικαίου, ούτε την ευχέρεια ούτε την υποχρέωση να εφαρμόζουν αυτεπαγγέλτως το κοινοτικό δίκαιο και, αφετέρου, το γεγονός αυτό δεν παραβιάζει τις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.

Απάντηση του Δικαστηρίου

- 34 Προκειμένου να δοθεί απάντηση στο πρώτο ερώτημα, υπενθυμίζεται καταρχάς ότι, κατά πάγια νομολογία, τα διοικητικά όργανα των κρατών μελών πρέπει να τηρούν, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου (βλ. αποφάσεις της 12ης Ιουνίου 1990, C-8/88, Γερμανία κατά Επιτροπής, Συλλογή 1988, σ. I-2321, σκέψη 13, και προμνησθείσα Kühne & Heitz, σκέψη 20).
- 35 Υπενθυμίζεται περαιτέρω ότι η ερμηνεία που το Δικαστήριο δίδει, κατά την άσκηση της αρμοδιότητάς που του παρέχει το άρθρο 234 ΕΚ, σε κανόνα του κοινοτικού δικαίου διαφωτίζει και διευκρινίζει, όταν χρειάζεται, το περιεχόμενο και τη σημασία του κανόνα αυτού, όπως αυτός πρέπει ή θα έπρεπε να νοείται και να εφαρμόζεται

από τότε που τέθηκε σε ισχύ (βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 27ης Μαρτίου 1980, 61/79, *Denkavit italiana*, Συλλογή τόμος 1980/I, σ. 605, σκέψη 16· της 10ης Φεβρουαρίου 2000, C-50/96, *Deutsche Telekom*, Συλλογή 2000, σ. I-743, σκέψη 43, και προμνησθείσα Kühne & Heitz, σκέψη 21). Με άλλα λόγια, μια προδικαστική απόφαση έχει αμιγώς ερμηνευτική και όχι πρωτογενή αξία, με συνέπεια τα αποτελέσματά της να ανάγονται, καταρχήν, στην ημερομηνία ενάρξεως της ισχύος του ερμηνευμένου κανόνα (βλ., σχετικώς, απόφαση της 19ης Οκτωβρίου 1995, C-137/94, *Richardson*, Συλλογή 1995, σ. I-3407, σκέψη 33).

- 36 Εντεύθεν προκύπτει ότι, σε παρόμοια υπόθεση με εκείνη της κύριας δίκης, το διοικητικό όργανο πρέπει να εφαρμόζει, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του, τον κατ' αυτόν τον τρόπο ερμηνευθέντα κανόνα δικαίου ακόμη και σε έννομες σχέσεις που δημιουργήθηκαν πριν από την έκδοση της αποφάσεως με την οποία το Δικαστήριο αποφαινεται επί του ζητήματος ερμηνείας (βλ. προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz, σκέψη 22, και, σχετικώς, αποφάσεις της 3ης Οκτωβρίου 2002, C-347/00, *Barreira Pérez*, Συλλογή 2002, σ. I-8191, σκέψη 44· της 17ης Φεβρουαρίου 2005, C-453/02 και C-462/02, *Linneweber* και *Ακριτίδης*, Συλλογή 2005, σ. I-1131, σκέψη 41, καθώς και της 6ης Μαρτίου 2007, C-292/04, *Meilicke* κ.λπ., Συλλογή 2007, σ. I-1835, σκέψη 34).
- 37 Πάντως, όπως επισήμανε το Δικαστήριο, η νομολογία αυτή πρέπει να ερμηνευθεί υπό το φως της αρχής της ασφάλειας δικαίου που περιλαμβάνεται στις γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου. Συναφώς, διαπιστώνεται ότι η μη δυνατότητα προσβολής μιας διοικητικής απόφασης, λόγω εκπνοής των ευλόγων προθεσμιών προσβολής της ή, όπως στην υπόθεση της κύριας δίκης, εξαντλήσεως των ενδίκων μέσων, συμβάλλει στην ασφάλεια δικαίου και, επομένως, το κοινοτικό δίκαιο δεν επιβάλλει, καταρχήν, στο διοικητικό όργανο την υποχρέωση να επανεξετάσει μια διοικητική απόφαση που κατέστη απρόσβλητη (προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz, σκέψη 24).
- 38 Ωστόσο, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι, υπό ορισμένες συνθήκες, ένα εθνικό διοικητικό όργανο υποχρεούται, κατ' εφαρμογή της αρχής της συνεργασίας που απορρέει από το άρθρο 10 ΕΚ, να επανεξετάσει μια διοικητική απόφαση που έχει καταστεί απρόσβλητη λόγω εξαντλήσεως των εθνικών ενδίκων μέσων, προκειμένου να

λάβει υπόψη του την εντωμεταξύ δοθείσα από το Δικαστήριο ερμηνεία της κρίσιμης διάταξης του κοινοτικού δικαίου (βλ., σχετικώς, προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz, σκέψη 27, και απόφαση της 19ης Σεπτεμβρίου 2006, C-392/04 και C-422/04, i-21 Germany και Arcor, Συλλογή 2006, σ. I-8559, σκέψη 52).

- 39 Όπως επισημαίνει το αιτούν δικαστήριο, υπό το φως των σκέψεων 26 και 28 της προμνησθείσας απόφασης Kühne & Heitz, το Δικαστήριο, μεταξύ των προϋποθέσεων γένεσης παρόμοιας υποχρέωσης επανεξέτασης, έλαβε, ιδίως, υπόψη το γεγονός ότι η απόφαση του κρίνοντος σε τελευταίο βαθμό δικαστηρίου, δυνάμει της οποίας η επίμαχη διοικητική απόφαση κατέστη απρόσβλητη, στηρίχθηκε σε εσφαλμένη, βάσει μεταγενέστερης νομολογίας του Δικαστηρίου, ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου την οποία υιοθέτησε χωρίς να υποβάλει στο Δικαστήριο αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως σύμφωνα με το άρθρο 234, τρίτο εδάφιο, ΕΚ.
- 40 Πάντως, το προδικαστικό ερώτημα που υποβλήθηκε εστιάζεται στο ζήτημα αν μια τέτοια προϋπόθεση πληρούται μόνον αν ο προσφεύγων της κύριας δίκης επικαλέστηκε το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της ένδικης προσφυγής του κατά της επίμαχης διοικητικής απόφασης.
- 41 Συναφώς, επισημαίνεται ότι το σύστημα του άρθρου 234 ΕΚ, προκειμένου να εξασφαλίσει την ενότητα της ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου στα κράτη μέλη, καθιερώνει μια άμεση συνεργασία μεταξύ του Δικαστηρίου και των εθνικών δικαστηρίων, προβλέποντας μια διαδικασία στην οποία οι διάδικοι δεν αναλαμβάνουν καμία πρωτοβουλία (βλ., σχετικώς, αποφάσεις της 27ης Μαρτίου 1963, 28/62 έως 30/62, Da Costa κ.λπ., Συλλογή τόμος 1954-1964, σ. 891· της 1ης Μαρτίου 1973, 62/72, Bollmann, Συλλογή τόμος 1972-1973, σ. 481, σκέψη 4, και της 10ης Ιουλίου 1997, C-261/95, Palmisani, Συλλογή 1997, σ. I-4025, σκέψη 31).
- 42 Πράγματι, όπως επισημαίνει ο γενικός εισαγγελέας στα σημεία 100 έως 104 των προτάσεών του, η αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως, της οποίας η

υποβολή εξαρτάται αποκλειστικώς από τη λυσιτέλεια και την αναγκαιότητά της, βασίζεται σε ένα διάλογο μεταξύ δικαστών (βλ., σχετικώς, απόφαση της 16ης Ιουνίου 1981, 126/80, *Salonia*, σ. 1563, σκέψη 7).

- 43 Κατά τα λοιπά, όπως επισημαίνουν η Επιτροπή και ο γενικός εισαγγελέας στα σημεία 93 έως 95 των προτάσεών του, από τη διατύπωση της προμνησθείσας απόφασης *Kühne & Heitz* ουδόλως προκύπτει ότι ο προσφεύγων πρέπει να έχει επικαλεστεί στο πλαίσιο της εσωτερικού δικαίου ένδικης προσφυγής του το ζήτημα κοινοτικού δικαίου που αποτέλεσε στη συνέχεια αντικείμενο της προδικαστικής απόφασης του Δικαστηρίου.
- 44 Επομένως, από την προμνησθείσα απόφαση *Kühne & Heitz* δεν προκύπτει ότι, για να πληρούται η τρίτη προϋπόθεση που θέτει η απόφαση αυτή, πρέπει οι διάδικοι να έχουν επικαλεστεί ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου το επίμαχο ζήτημα του κοινοτικού δικαίου. Πράγματι, για να πληρούται η προϋπόθεση αυτή, αρκεί είτε το εθνικό δικαστήριο που αποφάνθηκε σε τελευταίο βαθμό να έλαβε υπόψη του το εν λόγω ζήτημα κοινοτικού δικαίου, του οποίου η ερμηνεία αποδείχθηκε εσφαλμένη υπό το φως μεταγενέστερης απόφασης του Δικαστηρίου, είτε το ζήτημα αυτό να μπορούσε να εξεταστεί αυτεπαγγέλτως από το εν λόγω εθνικό δικαστήριο.
- 45 Συναφώς, υπενθυμίζεται ότι, μολονότι το κοινοτικό δίκαιο δεν επιβάλλει στα εθνικά δικαστήρια την υποχρέωση να εξετάζουν αυτεπαγγέλτως ισχυρισμό αντλούμενο από παράβαση κοινοτικών διατάξεων, εφόσον η εξέταση του ισχυρισμού αυτού θα τα υποχρέωνε να εξέλθουν των ορίων της ένδικης διαφοράς, όπως προσδιορίστηκε από τους διαδίκους, τα δικαστήρια αυτά οφείλουν να εξετάζουν αυτεπαγγέλτως τους αντλούμενους από υποχρεωτικό κοινοτικό κανόνα νομικούς ισχυρισμούς, εφόσον, δυνάμει του εθνικού δικαίου, η ίδια υποχρέωση ή ευχέρεια ισχύει και για τους υποχρεωτικούς εθνικούς κανόνες (βλ., σχετικώς, αποφάσεις της 14ης Δεκεμβρίου 1995, C-430/93 και C-431/93, *van Schijndel* και *van Veen*, Συλλογή 1995, σ. I-4705, σκέψεις 13, 14 και 22, καθώς και της 24ης Οκτωβρίου 1996, C-72/95, *Kraaijeveld* κ.λπ., Συλλογή 1996, σ. I-5403, σκέψεις 57, 58 και 60).

- 46 Συνεπώς, η απάντηση στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα είναι ότι, στο πλαίσιο διαδικασίας ενώπιον διοικητικού οργάνου με σκοπό την επανεξέταση διοικητικής απόφασης που κατέστη απρόσβλητη κατόπιν απόφασης δικαστηρίου κρίνοντος σε τελευταίο βαθμό, η οποία, βάσει μεταγενέστερης νομολογίας του Δικαστηρίου, στηρίχτηκε σε εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου, το δίκαιο αυτό δεν απαιτεί ο προσφεύγων στην κύρια δίκη να έχει επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της ένδικης προσφυγής που άσκησε κατά της εν λόγω διοικητικής απόφασης βάσει του εσωτερικού δικαίου.

Επί του δευτέρου ερωτήματος

- 47 Το αιτούν δικαστήριο, με το δεύτερο ερώτημα, ερωτά στην ουσία αν το κοινοτικό δίκαιο επιβάλλει χρονικό περιορισμό για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη.

Παρατηρήσεις που υποβλήθηκαν στο Δικαστήριο

- 48 Η Kempter επισημαίνει, καταρχάς, ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν περιλαμβάνει ειδική διάταξη περί αποσβεστικής προθεσμίας ή παραγραφής του δικαιώματος επανεξέτασης. Περαιτέρω, προσθέτει ότι, σύμφωνα με την προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ασκήσει το δικαίωμά του επανεξέτασης της διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη μόνον εφόσον το προβλέπει εθνική διάταξη. Για να κριθεί αν το δικαίωμα αυτό περιορίζεται χρονικά, πρέπει επομένως να ληφθούν υπόψη οι εθνικές διατάξεις περί παραγραφής.

- 49 Η Kempster ισχυρίζεται επίσης ότι, ακόμη και στην περίπτωση που θα είχαν αναλογική εφαρμογή οι κοινοτικές διατάξεις περί αποσβεστικής προθεσμίας ή παραγραφής, το αίτημά της δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί εκπρόθεσμο, αφού υποβλήθηκε εντός τριών μηνών από την ανάπτυξη των προτάσεων του γενικού εισαγγελέα στην υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η προμνησθείσα απόφαση Emsland-Stärke, ήτοι από το χρονικό σημείο από το οποίο θα μπορούσε να μεταβληθεί η πάγια νομολογία των γερμανικών δικαστηρίων.
- 50 Όσον αφορά την τέταρτη προϋπόθεση που έθεσε το Δικαστήριο με την προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz, η Τσεχική και Φινλανδική Κυβέρνηση συμφωνούν με το αιτούν δικαστήριο ότι η προθεσμία που τάσσει το Δικαστήριο για την υποβολή αίτησης ανάκλησης διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη εξαρτάται από την πραγματική γνώση της νομολογίας αυτής εκ μέρους του ενδιαφερομένου.
- 51 Εξάλλου, οι κυβερνήσεις αυτές υποστηρίζουν ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν απαγορεύει τον χρονικό περιορισμό του δικαιώματος επανεξέτασης μιας παράνομης διοικητικής απόφασης. Επομένως, οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες μπορούν εγκύρως να προβλέπουν ότι παρόμοιες αιτήσεις πρέπει να υποβάλλονται εντός ορισμένων προθεσμιών, αρκεί να τηρούνται οι αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.
- 52 Κατά την Επιτροπή, το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα αφορά μόνον το χρονικό διάστημα μεταξύ, αφενός, της έκδοσης της απόφασης του Δικαστηρίου από την οποία προκύπτει η παρανομία της διοικητικής απόφασης και, αφετέρου, της υποβληθείσας από την Kempster αίτησης επανεξέτασης και ανάκλησης της εν λόγω διοικητικής απόφασης.
- 53 Εξάλλου, η Επιτροπή επισημαίνει ότι η αρχή της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών δεν επιτρέπει τον καθορισμό προθεσμίας σε κοινοτικό επίπεδο. Για λόγους ασφάλειας δικαίου, προτείνει να συμπληρωθεί η τέταρτη προϋπόθεση που

έθεσε η προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz, με την πρόβλεψη ότι η προϋπόθεση αυτή απαιτεί ο ενδιαφερόμενος να απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση της προδικαστικής απόφασης του Δικαστηρίου, από την οποία προκύπτει η παρανομία της διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη, και εντός χρόνου, από της εκδόσεως της εν λόγω αποφάσεως, ο οποίος θεωρείται εύλογος από πλευράς αρχών του εθνικού δικαίου και σύμφωνος προς τις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.

Απάντηση του Δικαστηρίου

54 Όσον αφορά το ζήτημα του χρονικού περιορισμού για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης, υπενθυμίζεται καταρχάς ότι στην υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz η προσφεύγουσα εταιρία είχε ζητήσει την επανεξέταση και τροποποίηση της διοικητικής απόφασης εντός προθεσμίας που δεν υπερέβαινε τους τρεις μήνες από τότε που έλαβε γνώση της απόφασης της 5ης Οκτωβρίου 1994, C-151/93, Voogd Vleesimport en -export (Συλλογή 1994, σ. I-4915), από την οποία προέκυπτε η παρανομία της διοικητικής απόφασης.

55 Βεβαίως, το Δικαστήριο, κατά την εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης επί της οποίας εκδόθηκε η προμνησθείσα απόφαση Kühne & Heitz, έκρινε ότι η διάρκεια της προθεσμίας εντός της οποίας υποβλήθηκε η αίτηση επανεξέτασης έπρεπε να ληφθεί υπόψη και δικαιολογούσε, σε συνδυασμό με τις λοιπές προϋποθέσεις που έθετε το αιτούν δικαστήριο, την επανεξέταση της επίμαχης διοικητικής απόφασης. Ωστόσο, το Δικαστήριο δεν απαιτεί η αίτηση επανεξέτασης να υποβάλλεται υποχρεωτικώς μόλις ο αιτών λάβει γνώση της νομολογίας του Δικαστηρίου επί της οποίας στηρίζεται η αίτηση.

- 56 Ωστόσο, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι, όπως επισημαίνει ο γενικός εισαγγελέας στα σημεία 132 και 134 των προτάσεών του, το κοινοτικό δίκαιο δεν επιτάσσει συγκεκριμένη προθεσμία για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης. Συνεπώς, η τέταρτη προϋπόθεση που θέτει το Δικαστήριο με την προμνησθείσα απόφαση *Kühne & Heitz* δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως υποχρέωση υποβολής της επίμαχης αίτησης επανεξέτασης εντός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος αφότου ο αιτών έλαβε γνώση της νομολογίας του Δικαστηρίου επί της οποίας στηρίζεται η αίτηση.
- 57 Πάντως, επισημαίνεται ότι, κατά πάγια νομολογία, ελλείπει σχετικής κοινοτικής ρυθμίσεως, απόκειται στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους να ορίσει τα αρμόδια δικαστήρια και να θεσπίσει τους δικονομικούς κανόνες ασκήσεως των ενδίκων βοηθημάτων που αποσκοπούν στην κατοχύρωση της προστασίας των δικαιωμάτων τα οποία οι ιδιώτες αντλούν από το κοινοτικό δίκαιο, υπό την προϋπόθεση, αφενός, ότι οι κανόνες αυτοί δεν είναι λιγότερο ευνοϊκοί από εκείνους που αφορούν παρόμοια ένδικα βοηθήματα της εσωτερικής έννομης τάξεως (αρχή της ισοδυναμίας) και, αφετέρου, ότι δεν καθιστούν πρακτικώς αδύνατη ή υπερβολικά δυσχερή την άσκηση των δικαιωμάτων που χορηγεί η κοινοτική έννομη τάξη (αρχή της αποτελεσματικότητας) (βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 13ης Μαρτίου 2007, C-432/05, *Unibet*, Συλλογή 2007, σ. I-2271, σκέψη 43, και της 7ης Ιουνίου 2007, C-222/05 έως C-225/05, *van der Weerd* κ.λπ., Συλλογή 2007, σ. I-4233, σκέψη 28 και την εκεί παρατεθείσα νομολογία).
- 58 Το Δικαστήριο έχει έτσι αναγνωρίσει ότι συμβιβάζεται με το κοινοτικό δίκαιο ο καθορισμός ευλόγων αποσβεστικών προθεσμιών για την άσκηση προσφυγής, προς το συμφέρον της ασφάλειας δικαίου (βλ., σχετικώς, αποφάσεις της 16ης Δεκεμβρίου 1976, 33/76, *Rewe-Zentralfinanz* και *Rewe-Zentral*, Συλλογή τόμος 1976, σ. 747, σκέψη 5, και 45/76, *Comet*, Συλλογή τόμος 1976, σ. 765, σκέψεις 17 και 18· προμνησθείσα απόφαση *Denkavit italiana*, σκέψη 23· της 25ης Ιουλίου 1991, C-208/90, *Emmott*, Συλλογή 1991, σ. I-4269, σκέψη 16· προμνησθείσα απόφαση *Palmisani*, σκέψη 28· της 17ης Ιουλίου 1997, C-90/94, *Haahr Petroleum*, Συλλογή 1997, σ. I-4085, σκέψη 48, και της 24ης Σεπτεμβρίου 2002, C-255/00, *Grundig Italiana*, Συλλογή 2002, σ. I-8003, σκέψη 34). Πράγματι, παρόμοιες προθεσμίες δεν δύνανται να καταστήσουν πρακτικώς αδύνατη ή υπερβολικά δυσχερή την άσκηση των δικαιωμάτων που χορηγεί η κοινοτική έννομη τάξη (προμνησθείσα απόφαση *Grundig Italiana*, σκέψη 34).

- 59 Από την πάγια αυτή νομολογία προκύπτει ότι τα κράτη μέλη μπορούν να προβλέπουν, στο όνομα της αρχής της ασφάλειας δικαίου, ότι η αίτηση επανεξέτασης και ανάκλησης διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη και είναι αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο, όπως ερμηνεύθηκε μεταγενέστερα από το Δικαστήριο, πρέπει να υποβληθεί στην αρμόδια αρχή εντός εύλογης προθεσμίας.
- 60 Συνεπώς, η απάντηση στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα είναι ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν επιβάλλει χρονικό περιορισμό για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη. Ωστόσο, τα κράτη μέλη είναι ελεύθερα να καθορίσουν εύλογες προθεσμίες προσφυγής σύμφωνα με τις κοινοτικές αρχές της αποτελεσματικότητας και της ισοδυναμίας.

Επί των δικαστικών εξόδων

- 61 Δεδομένου ότι η παρούσα διαδικασία έχει ως προς τους διαδίκους της κύριας δίκης τον χαρακτήρα παρεμπίπτοντος που ανέκυψε ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου, σ' αυτό εναπόκειται να αποφανθεί επί των δικαστικών εξόδων. Τα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν όσοι υπέβαλαν παρατηρήσεις στο Δικαστήριο, πλην των ως άνω διαδίκων, δεν αποδίδονται.

Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο (τμήμα μείζονος συνθέσεως) αποφαινεται:

- 1) Στο πλαίσιο διαδικασίας ενώπιον διοικητικού οργάνου με σκοπό την επανεξέταση διοικητικής απόφασης που κατέστη απρόσβλητη κατόπιν απόφασης δικαστηρίου κρίνοντας σε τελευταίο βαθμό, η οποία, βάσει μεταγενέστερης νομολογίας του Δικαστηρίου, στηρίχτηκε σε εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου, το δίκαιο αυτό δεν απαιτεί ο προσφεύγων στην κύρια δίκη να έχει επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της ένδικης προσφυγής που άσκησε κατά της εν λόγω διοικητικής απόφασης βάσει του εσωτερικού δικαίου.

- 2) Το κοινοτικό δίκαιο δεν επιβάλλει χρονικό περιορισμό για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη. Ωστόσο, τα κράτη μέλη είναι ελεύθερα να καθορίσουν εύλογες προθεσμίες προσφυγής σύμφωνα με τις κοινοτικές αρχές της αποτελεσματικότητας και της ισοδυναμίας.

(υπογραφές)